

## A MONDAT VALÓSÁGA

BODNÁR FERENC

1. A mondattani szakirodalomban általánosnak tekinthető az a vélemény, mely szerint a mondat olyan nyelvi jel, amely valamilyen valósághelyzetben (beszédhelyzetben, szövegösszefüggésben) gondolatot, tudattartalmat közöl (pl. BÜHLER: Sprachtheorie, 132, PAPP I.: A mondat funkciója, MNy, XLVIII. 89–102. A mondat fogalmának tanítása, Nyr. LXXVI. 99–107, J. RIES: Was ist ein Satz? stb.). Nem ismeretes azonban olyan felfogás, amely a „beszédhelyzet”-re való hivatkozáson túl konkrét összefüggést keresett és talált volna a mondat valóságviszonyai és nyelvtani megformáltsága között. A mai magyar mondattani elemzés gyakorlata pedig ilyen összefüggések lehetőségét nem is sejteti.

Még talán egy vonatkozásban, a híres (és hírhedt) GABELENTZ-féle „lélektani állítmány” és „lélektani alany” fogalmának értelmezésével kapcsolatban történhet utalás a mondat valósághelyzetének pszichológiai összetevőire, mint-hogy azonban jól megalapozottnak látszó vélemények a lélektani és a grammatikai kategóriáknak csupán véletlen egybeeséséről szólnak (pl. KLEMM: A mondattan elmélete, 82), érthetőnek tarthatjuk a lélektani szempontú mondatelemzéstől való idegenkedést. De érthetőnek tarthatjuk ezért azt is, hogy a „lélektani” alany és állítmány mellett külön tartja számon szakirodalmunk a „logikai” és a „grammatikai” alanyt és állítmányt is. Ezt a kérdést legújabbán KÁROLY SÁNDOR egy tanulmánya bevezetésében tűzte napirendre (Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. LXXXVIII. 158–168). A különböző fajtájú predikatív viszonyítás-típusokat így jellemzi:

a) „... lélektani állítmány az újat közlő rész, külső, formális kifejezője a hangsúly; lélektani alany az ismert rész, kifejezője a hangsúlytalanság. A lélektani alany és állítmány szimbolikus kifejezése lehet: C – N: Cognitum (ismert) – Novum (új)”.

b) „Logikai állítmány az egyik típusú mondatban a tágabb körű fogalmi tartalmat kifejező rész, logikai alany a szűkebb körűt: *A kolibri madár*. ... E mondatfajta szimbolikus kifejezése: St – Ac: Substantia – Accidentia. A másik típusú mondatban a fogalmi kör szempontjából nem tehetünk különbséget alany és állítmány között, mert a mondat két része egyenlő fogalmi körű. Ilyenkor az identifikáció viszonyával állunk szemben: *Az én ügyem a te ügyed (is)*. ... E mondatfajta szimbólumokkal kifejezve: St – St: Substantia – Substantia.”

c) „Grammatikai állítmány az ige, alany a főnév. ... Szimbolikus kifejezésük: S – V: Substantivum – Verbum.”

A lélektani alany és állítmány jellemzésével egyetérthetünk, úgy látjuk azonban, hogy a logikai és a grammatikai alany-állítmány ilyen merev elkülö-

nítése nem lehetséges. Logikai alany – állítmány – az St – Ac (szubsztancia – akcidencia) képlet alapján nemcsak *A kolibri madár* mondatfajtaban található, sőt, ezen kívül nem is csak *A kolibri szép*, *Három a kolibri* mondatokban, hanem ezekben is: *Itt van a kolibri*, *Repül a kolibri* – ahol az ige mint a „legakcidensebb” fogalom szerepel állítmányként főnévi, szubsztanciális alany mellett. Grammatikai alany-állítmány viszont az S – V (szubsztantivum – verbum) képlet alapján – KÁROLY SÁNDOR szerint is! – nem csupán *A kolibri repül*, *Itt van a kolibri-féle* igés mondatokban, hanem *A kolibri madár*, *A kolibri szép*, *Három a kolibri* mondatokban is található, mert az utóbbiakban tulajdonképpen olyan névszói-igei állítmány van, amelyben az ige zérus fokon értelmezhető. Azt, hogy melyik a főnév és melyik az ige a mondatban, csak jelentéstani (szemantikai) megfontolás révén tudjuk eldönteni, az elemzés síkján ezért a nyelvtani és logikai alany-állítmány egybeesik nyelvtani-logikai kategóriává.

A problémát tehát leszűkíthetjük a lélektani és a nyelvtani-logikai alany-állítmány külön, egymástól elkülönülten való létezésének „rejtélyére”. Miután ugyanis kiderült, hogy nincs külön logikai és külön grammatikai alany és állítmány, hanem csupán arról van szó, hogy a valóságos alanyak és állítmánynak van logikai, ill. grammatikai vonatkozása, „arculata” – nem verhető-e föl joggal az a kérdés, hogy van-e egyáltalában külön lélektani alany-állítmány, vagy pedig csupán a valóságos, „logikai-grammatikai” alanyak-állítmánynak van-e „lélektani” összetevője?!

Ezt nyilván a mondat valóság helyzetének az elemzésével lehet föltárni, hiszen az, hogy mi az új (rovum) és mi az ismert (cognitum), csak a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés ismeretében dönthető el. Nemcsak azért vizsgáljuk tehát az alábbiakban a mondat valóságát, mert lehet – tekintettel arra az általános nyelvészeti tézisre, hogy a mondat valóság helyzetben élő nyelvi jel, és ezért mondatot *valóságvonatkozásai nélkül elemezni annyi, mint nem mondatot elemezni* – hanem azért is, mert az ilyen vizsgálat az alany-állítmány nyelvtani elemzése szempontjából szükséges. Hogy pedig mit kell és mit lehet tanulmányozni a mondat valóságából a mondattani elemzés síkján, azt az alábbi példán kíséreljük meg bemutatni.

## 2.

„Szegény,  
 hogy ráaléltál végül a kilincstre,  
 ahol az orvos volt s megáhitottad  
 nyugodt szobáját és az esti békét,  
 komor szakállát és okos fejét,  
 ámulva, hogy egy másik ember ő  
 és nem te vagy.”

(KOSZTOLÁNYI: A bús férfi . . . 265)

Elemzés céljából szigeteljük el ebből a versrészletből az „Egy másik ember ő.” mondatot, és tekintsük a mondat külső valóságának az itt szemléltetett szöveg összefüggéseit, a mondat belső valóságának pedig azokat a szavakat ill. szó szerkezeteket, amelyek mondatunkban vannak (közelebről: ez utóbbi a nagy kezdőbetűtől a pontig terjedő szakasz, vagy „strukturalista” megfogalmazásban: a megnyilatkozás egészében két beszédszünet közé eső rész).

Induljunk ki most először a mondat belső valóságából! Első pillantásra is látszik, hogy névszói (-igei) állítmányt tartalmaz, és az a két névszó, amelyek

között az alany-állítmányi. (predikatív) viszonyítás van, az „ember” és az „ő”. Ha ezek fogalmi sajátosságait ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

Egy másik ember ő.



Ennek az ábrázolásnak a logikája az, hogy az „ember” elemezhető fogalmi tartalmú főnév, amelynek az „ember”-re tipikusan jellemző tulajdonságokat (akcidenciákat) magában foglaló „köre” van, míg a személyes névmásnak nincs elemezhető tartalma, egyedfoglalom, amelynél az „ő” forma közvetlenül egy tulajdonságok (akcidenciák) nélkül létező valóságos személyre utal, jogos tehát kiterjedés nélküli ponttal ábrázolni. Megjegyzendő, hogy mondatunkban az „ember” egy jelzői szintagmának az alaptagja (másik ember), amelyről azonban pusztán a mondat belső valóságának vizsgálata alapján nem dönthető el teljes biztonsággal, hogy kijelölő vagy minőségjelzői szintagma-e (esetleg „másféle, másfajta ember” értelemben!).

Ennek eldöntéséhez, tehát tulajdonképpen ahhoz, hogy megállapíthassuk: minősítő vagy azonosító mondatról van-e szó, már szükséges mondatunk külső valóságának vizsgálata is. Az idézett versrészlet szövegéből pedig kitűnik, hogy nemcsak „ő” a valóságos személy, az orvos – nyugodt szobájával, komor szakállával, okos fejével, hanem a „te” is, amely az „ő” párhuzamos megfelelője és az „egy másik ember” helyettese a következő sorban. A mondat fogalmi viszonyainak szimbolizálásán ezért változtatnunk kell a következőképpen:

Egy másik ember ő.



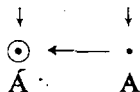
Mínthogy megállapítható, hogy a predikatív viszonyításban részt vevő fogalmak valóságos, azonos egyedek, a főnév és a személyes névmás egyforma jelentésűvé „vált”, a fogalmak összemérhetőségének lehetősége látszólag megszűnt – úgy látszik, hogy a predikatív viszonyítás irányát lehetetlen megállapítani. Ha azonban a mondat külső valóságát egy kérdéssel próbáljuk jellemezni, rövid megfontolás után kiderül, hogy csak a következő kérdést tehetjük föl: Ki (v. melyik) ő? Mínthogy pedig azonosító mondatok elemzésére vonatkozó kérdésben (válasz-) mondatunk alánya van megnevezve (v. ö. ASzeg 1964. 53), végeredményben így alakul a mondat elemzése:

Egy másik ember | ő.



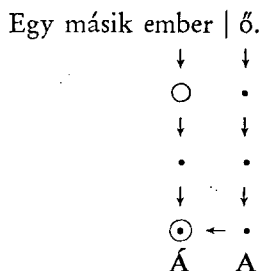
Ügyszintén így elemzendő a párhuzamos gondolatot kifejező mondat:

(nem) Te vagy | ő



amelyben természetesen az azonosító jelleg a külső valóságvonatkozások elemzése nélkül is azonnal fölismerhető. Itt  $\odot \leftarrow \cdot$  azt jelenti, hogy a valósághelyzetben kialakított predikatív viszonyítás hatására az állítmányként álló névszó akcidentálisabb (elvontabb, tágabb körű) lett, mert az hordozza, közli, állítja a tulajdonképpeni információt. Akcidentálisabb lett, legalábbis ahhoz a névszóhoz képest, amely viszont alanyi funkcióban szubsztanciálisabb (konkrétabb, szűkebb körű) lett, mert arról közlünk valamit, az kijelentésünk alapja.

Ha tehát most a mondatra vonatkoztatott megismerés folyamatának szakaszait együtt ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:



Természetesen az a körülmény, hogy a mondat megismerését folyamatként tekintjük, nem jelenti azt, hogy a mondatalkotás pillanatában, a valóságos mondatban is szakaszosan történnék a predikatív viszony kialakítása. A mondatban – mint egyszeri, egyedi érvényű gondolatközlő megnyilatkozásban – egyszerre, szimultán módon valósul meg a jelentés és a mondattani funkció harmóniája.

3. Mondatelemzésünkben így jelenik meg a lélektani, a logikai és a nyelvtani alany – állítmány:

a) A mondat hangsúlyos szava annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be („lélektani” állítmány). Hangsúlytalan az a szó, amely alanyi szerepet tölt be („lélektani” alany).

b) Tágabb körű fogalom annak a szónak tartozéka, amely annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be („logikai” állítmány). Szűkebb körű fogalmat az a szó tartalmaz, amely alanyi szerepet tölt be („logikai” alany).

c) A mondatban az ige ahhoz a szóhoz tartozik, amely annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be, pl. *Egy másik ember volt (lesz, legyen, lehetne, marad stb.) ő.* A mondatban az a „főnév” (névszó), amely alanyi szerepet tölt be.

A következőzés kézenfekvő: a helyesen elemzett mondatban a lélektani, logikai, nyelvtani alany-állítmány egybeesik. Minden magyar mondatban – hiszen az elemzés során az is kiderült, hogy minősítés és azonosítás között lényegi különbség nincs: vagy eleve is különbség van a predikatív viszonyításban levő fogalmak között, vagy pedig a mondatban alakul ki a szubsztancia – akcendencia különbsége.

Hogyan lehet viszont helyesen elemezni? Ehhez intuícióra van szükség – *intuícióra* szó szerint! – hiszen hogy a mondat valóságviszonyait föltárjuk, be kell nézni a mondatnak mint fizikailag érzékelhető nyelvi jelnek a „háta mögé” is, mintegy előre sejtve, tudva a mondatra vonatkoztatott megismerési

folyamat végeredményét. A mondatot, mint minden valóságos dolgot, amely térben és időben terjed ki egyszerre, tehát előzménye, jelene és következménye van – mozgásában kell ábrázolnunk. Akkor, amikor külön tárgyaljuk a nyelv-tanban a minősítést és az azonosítást, mint külön létezőkről szólunk lélektani, logikai és grammatikai alanyról, állítmányról – tulajdonképpen nem teszünk mást, mint leegyszerűsítjük a folytonost, halott absztrakcióvá merevítjük a mozgást. Mai magyar nyelvi-mondattani felfogásunk legfőbb gyengeségét abban látom, hogy tárgyát, a mondatot, ezt az élő nyelvi jelet – a leíró szempontú osztályozás „tisztasága” kedvéért – csak a szemlélet formájában vizsgálja. E dolgozatban talán sikerült igazolni, hogy nyelvtudományunknak szüksége van arra is, hogy tárgyát, az egyéni gondolatot közlő nyelvi jelet, a mondatot ne csupán az objektívitás, a szemlélet formájában vizsgálja, hanem mint emberi-érzékeltes, szubjektív valóságot is.

## WIRKLICHKEIT DES SATZES

von

F. BODNÁR

Der Verfasser beurteilt die folgende Thesis der ungarischen Satzlehre: es ist im Satze durch psychologische, logische und grammatische Analyse ein psychologisches, ein logisches und ein grammatisches Subjekt-Prädikat zu finden. Seiner Meinung nach kann man aber einen Satz der richtigen Analyse nur mit Rücksicht auf sein Verhältnis zur Wirklichkeit unterwerfen. Durch die Analyse der „inneren” und „äusseren” Wirklichkeit eines Satzes können wir dagegen das „wirkliche” Subjekt-Prädikat antreffen, in dem das Psychologische, Logische und Grammatische immer zusammenfallen.